

UDRIȘTE NĂSTUREL AND HIS TRANSLATIONS INTO ROMANIAN

Andreea Gabriela Ivașcu

PhD Student, University of Pitești

Abstract: Although he activated in a time which demanded a revival of the Slavic language and culture, the learned scholar Udriște Năsturel imposed through the translations, performed or verified by him into Romanian, the rules for the Romanian literary language in the first half of the seventeenth century. These are best reflected in the Romanian version of The Teachings of Neagoe Basarab to his Son Theodosie.

Keywords: translation, version, style, manuscript, erudition.

1. Epoca lui Matei Basarab

Domnia de peste două decenii a lui Matei Basarab a avut drept obiectiv manifest să scoată țara din decăderea economică în care fusese adusă de jafurile dregătorilor greci și din criza culturală, pentru a-i reda măreția de altădată, din timpul domniei lui Neagoe Basarab.

Matei, aga din Brâncoveni, a ajuns domn în urma unei răscoale la care a participat, împotriva administrației grecești, care exploatase crunt țara. S-a considerat nepotul lui Neagoe Basarab (era strănepot de soră – Stoicescu, 1982, p. 11) și a marcat înscrierea în tradiția dinastică a Basarabilor numindu-se Matei Basarab.

În diverse predoslovii, prin pana lui Udriște Năsturel, cumnatul său erudit, își evidențiază descendența nobilă, a lui și a țării: „Căci cari din domnii de mai nainte ai țării – afară de cel din al cărui neam și familie prea vestită prealuminăția voastră prea nobilă prin urmași se trage, adecă prea bunul Basarabă Neagoe de odinioară – s-a arătat așa de binefăcător al țării” (cf. Sacerdoțeanu, 1938, p. 91)... „stăpân și vovod al acestor țări dacice” (Ibidem, p. 94).

Admirator al lui Neagoe Basarab, noul domn și-a depășit condiția de epigon al înaintașului său ilustru, performând pe direcțiile mai importante ale activității acestuia.

Astfel, Neagoe Basarab a ridicat măreția credinței la sublim, realizând o capodoperă a arhitecturii bisericești prin ridicarea Mănăstirii Curtea de Argeș. Neavând rafinamentul acestuia, Matei Basarab a compensat prin mulțimea ctitoriilor sale: „S-a spus – și pe bună

dreptate – că Matei Basarab a fost cel mai mare ctitor bisericesc al neamului nostru” (Stoicescu, 1982, p. 215).

Neagoe Basarab a creat *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, considerată cea mai importantă operă în limba slavonă din sud-estul Europei, capodoperă a literaturii parenetice universale, „marea carte a identității românești în Europa Renașterii și în cultura universală” (Zamfirescu, 1996, p. V).

Matei Basarab nu știa limbile sacre (slavona și greaca) în care se vehiculau atunci textele religioase, în schimb s-a înconjurat de cei mai importanți cărturari teologi ai vremii. Cu aceștia, eruditul Udriște Năsturel, șeful cancelariei domnești, a făcut o adevărată școală de traducere și tipărire a cărților religioase și nu în ultimul rând a celor laice.

El a păstrat vie mentalitatea rudei sale, manifestată cu mai bine de un secol înainte, aceea a prevalenței limbii slave în rândul limbilor sacre. O astfel de mentalitate consemna „nevrednicia limbilor vulgare, vernaculare, de a exprima doctrina sacră, pentru care erau rezervate limbi de asemenea sacre – ebraica, elina, latina, slavona, siriaca” (Câdea, 1988, p. 43). A optat pentru limba slavonă (epoca sa, în special în primul deceniu al ei, a fost considerată o adevărată restaurație a slavonismului), din două motive bine întemeiate. În primul rând din aversiunea puternică pe care o avea față de greci; în al doilea rând, pentru că ortodoxismul slav era mult mai conservator și prin aceasta ferit de influențele Contrareformei catolice și mai ales ale prozelitismului calvin, care se infiltrasse dincolo de granițele Transilvaniei.

Matei Basarab n-a scris cărți, dar l-a însărcinat pe Udriște Năsturel să cerceteze „toate mănăstirile din Țara Românească pentru a afla cărțile vechi care trebuiau copiate ca să nu se piardă” (Stoicescu, 1982, p. 206). Căutând și catagrafiind cărțile religioase din întreaga țară, a găsit și *Catehismul calvinesc* (1640), pe care l-a adus la cunoștința mitropolitului Varlaam al Moldovei. Acesta a consemnat, printre altele, o importantă caracterizare a lui cărturarului muntean: „tâmplându-mi-se estimp în părțile Țării Românești cu trebe domnești și a nărodului, în Târgoviște cu cei mai de frunte și cei mai de-a firea vorovind, mai vârtos cu oarecare boiarin cinstit și sloveasnic și a toată destoinicia și înțeleagerea harnic, drept pravoslavnic creștin (...) dumnealui Udriște Năsturel, carele, ca un iubitori de învățături și socotitoriu credinței cei dreapte, în mijlocul altor cărți noao ce mi-au arătat, adusu-mi-au și o cărțulie mică, în limba noastră românească tipărită (...) *Catihizmus creștinesc*, carea o am aflat plină de otravă de moarte sufletească” (Varlaam, 1984, p. 186; cf și Ciobanu, 1989, p. 178). Urmare a unor discuții dogmatice cu teologii țării, Varlaam tipărește la Târgoviște, în 1645, *Răspuns împotriva Catehismului calvinesc*. Situația este importantă, pentru uniformizarea normelor limbii literare, întrucât în textul cărții sunt reperate „atât particularități fonetice în graiul vorbit de Varlaam, cât și cele proprii graiului din Muntenia (unde a fost imprimat textul)” (Teodorescu, 1984, p. 74).

Atașamentul față de o limbă sacră elitistă cum era slavona nu estompa tensiunile religioase și era departe de a asigura coerența comunicării în structurile sociale. Prin gradul înalt de cunoaștere a acestei limbi, cu varietățile sale dialectale, Udriște Năsturel „a încercat

chiar să creeze o limbă slavonă literară, retorică, pretențioasă și artificială, limbă care se adresa unei elite de intelectuali” (Stoicescu, 1982, p. 205).

Acest lucru punea în dezavantaj atât pe agenții exercitării cultului, cât și pe receptorii lor pentru că cei mai mulți preoți cunoșteau din ce în ce mai puțin această limbă, iar mesajul textelor rămânea neînțeles pentru cei către care se îndrepta. S-a arătat că „în al XVII-lea veac, preoții înșiși nu mai puteau înțelege îndrumările tipiconale” (Cândea, 1988, p. 43). În schimb, dogmele calvine erau impuse de structurile politice ale Transilvaniei în limba română. Mitropolitul și episcopii erau obligați să se angajeze că respectă mai multe îndatoriri, printre care: „să se predice în românește, dar numai după *Sfânta Scriptură* (...); tineretul să fie instruit după *Catehismul calvinesc*” (Păcurariu, 1988, p. 57).

Prozelitismul calvin prezenta riscul de a propaga în limba română, pe înțeles, o orientare dogmatică ce altera sistemul credinței ortodoxe. Așa a apărut, în al doilea deceniu al domniei lui Matei Basarab, necesitatea traducerii textelor religioase în limba română (lucru pe care domnitorul îl accepta în prima fază numai pentru textele laice).

Slavona însăși devenise un instrument abstract, pierzându-și unele dintre destinațiile sale importante: „Opțiunea de a imprima în limba română se datora însă și unei stări de fapt: ea avea la bază dispariția funcției de comunicare diplomatică a slavonei, dar și tot mai slaba cunoaștere a slavonei de către preoți” (Gherman, 2011, p. 16).

Efortul de a scrie gramatici slavonești (Daniil Andrean Panoneanu) pentru a asigura înțelegerea și întocmirea actelor particulare, n-avuse nici ea efectul scontat, așa încât se trecuse și în stilul juridico-administrativ la utilizarea tot mai frecventă a limbii române.

Astfel a apărut, după 1640, a doua orientare din epoca lui Matei Basarab, aceea a acceptării traducerilor religioase și a scrierilor originale în limba română.

A fost un prilej deosebit pentru domnitor de a-și manifesta din nou cultul față de înaintașul său, Neagoe Basarab, pe care-l introduce în conștiința colectivă, impunând traducerea operei capitale a acestuia (*Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*) și a altor cărți reprezentative (*Viața patriarhului Nifon*).

2. Traducerile românești

Mentorul întregii activități culturale din epoca lui Matei Basarab a fost, fără îndoială, Udriște Năsturel, care, cunoscător de latină și slavonă, excela prin exigența manifestată în impunerea normelor celei din urmă, dar și a normelor limbii române, în cazul traducerilor. Nu toți cărturarii teologi se ridicau la nivelul lui. De aceea, pe lângă activitatea de traducător pe care o desfășura el însuși, o îndeplinea și pe aceea de revizuire a traducerilor efectuate de ceilalți, în mod sigur a acelor care apăreau sub egida și cu cheltuiala domnitorului. Ca revizor, avea autoritatea de bun cunoscător al limbii, dar și autoritatea politică pe care i-o dădea înrudirea apropiată cu voievodul.

Lucrul este important, întrucât arată că textul tradus era controlat, așa încât el să se prezinte în fața receptorilor într-o limbă îngrijită. Ori, caracterul îngrijit este un semn de fixare și consolidare a normelor limbii literare din toate epocile.

Uneori s-a edificat nevoia de revizuire a traducerilor. Astfel, se știe că traducătorul *Noului Testament de la Bălgrad* a fost egumenul Silvestru de la Govora, care a transpus după

un original rusesc. Dar, după 1646, data când traducerea era finalizată, și după moartea egumenului, în *Predoslovie către cetitori* se afirmă: „Acest Testament l-au început a-l izvodi ermonah Selivestru, din porunca și chelșugul Măriei sale și el s-au ostenit cât s-au putut și curând îi s-au tâmplat lui moarte, iară noi socotind și luând aminte, găsit-am multă lipsă și greșiale în scriptura lui pentru neînțeleșul limbiei și cărții grecești. Pentru-aceia noi am început dintâiu a-l poslelui și unde n-au fost bine am isprăvit și am împlut și am tocmit din cât am putut” (NTB, 1988, p. 115).

Ieromonahul Silvestru traduce și *Evanghelia învățătoare* (*Cazania de la Govora*: 1642, Govora – 1644, Mănăstirea Dealu) și în *Predoslovie*, Udriște Năsturel arată că „și eu, mai ticălosul și greșitul venit-am la al unspăzeacelea ceas la lucrul Domnului” (EÎ, 2011, p. 155), ceea ce înseamnă că venise pentru revizia de după terminarea traducerii.

Această traducere i-a fost atribuită lui Udriște Năsturel de către P.P. Panaitescu („El [Udriște Năsturel] traduce în românește din slavonă *Evanghelia Învățătoare* după un original ucrainean” – cf. Mazilu, 1974, p. 197), de către Ștefan Ciobanu („Alcătuitorii acestei opere folosesc un număr de coale din *Evanghelia învățătoare* tradusă de Udriște Năsturel și tipărită la Govora în 1642” – Ciobanu, 1989, p. 178) și de Sextil Pușcariu („El însuși era un profund cunoscător al limbii paleoslave, din care limbă traduse în românește o *Evanghelia Învățătoare*” (Pușcariu, 1987, p. 80).

Udriște Năsturel își recunoaște intervenția abia după ce traducerea se înfăptuise, pentru a face, se înțelege, revizuirea necesară: „a cunoaște pre adeveriții lucrători ai viei lui Hristos întru carii și eu, mai ticălosul și greșitul venit-am la al unspăzeacelea ceas la lucru domnului” (EÎ, 2011, p. 155).

Însemnarea din subtitlul lucrării nu lasă loc atribuirii lui Udriște Năsturel: „scoasă și primenită de pre limba rusască pre limba rumânească cu voia și cheltuiala măritului domn Matei Basarab, însă cu usteneala și izvodirea lui Silivestru ieromonahul” (EÎ, 2011, p. 158).

Conform cercetărilor, Udriște Năsturel este „principalul responsabil al tipăriturii și face probabil o ultimă revizie textului, confruntându-l cu originalul și corectând eventualele erori” (Mazilu, 1974, p. 198). Că astfel de corecturi erau necesare în urma ieromonahului Silvestru s-a văzut din predoslovia *Noului Testament de la Bălgrad*.

O anumită absolutizare a rolului cultural al cărturarului în epocă, rezultată mai ales din cercetarea sumară a textelor, a făcut ca lui Udriște Năsturel să i se atribuie (de către Virgil Cândea) și predoslovia primei tipărituri de la Câmpulung, *Învățăture preste toate zilele* (1642), tradusă și tipărită, pe cheltuiala proprie, de Melchisedec, egumenul mănăstirii Câmpulung.

Sunt două argumente care se opun acestei atribuirii. Primul impune o logică a bunului simț: „argumentele de bun simț ne împiedică să-i atribuim lui Năsturel, mare cărturar, e adevărat, dar totuși om, aproape tot ce s-a făcut pe plan spiritual în acea epocă de maximă înflorire” (Mazilu, 1974, p. 198).

Al doilea argument, cel mai important, se referă la limba întregii tipărituri de la Câmpulung, care este mult diferită, nu în bine, de traducerile și revizuirile lui Udriște Năsturel. Cărturarul era ocupat cu revizuirea *Cazaniei* de la Govora tradusă de Silvestru, care,

conform originalului rusesc trebuia să aibă dimensiuni foarte mari, așa încât, tipărirea integrală, cu multe restrângeri, s-a încheiat abia în 1644, la Mănăstirea Dealu.

Melchisedec, care nu era român, nu are calitățile lui Udriște Năsturel, care se vădeau în coerența sintactică a frazelor și în conotațiile complexe ale stilului: „stilul este greoi, lipsit de fluiditate și nu am recunoscut nicăieri spontaneitatea cu care Năsturel concepea figuri de stil sau folosea cu măiestrie citate din cărțile sfinte” (Mazilu, 1974, p. 203). Pot fi date mai multe exemple de fraze prolixе: „Folosul acestor mici învățături, adevărat puține sânt iară așa iale sânt bune (cf. Sacerdoțeanu, 1938, p. 87); „Căci că cum ar fi un neguțătoriu care ar fi dobândit o piatră de mult preț carea să plătească o mie de galbeni și apoi să se vînză numai drept 10 galbeni, deci apoi de n-ar fi cumpărând piatra cea fiește care înțelept, ar fi înșelându-se neguțătoriu acela” (Ibidem, p. 88).

Activitatea de traducător a lui Udriște Năsturel se leagă indiscutabil de transpunerea în limba română a unor opere de excepție: *Viața sfinților Varlaam și Ioasaf*; *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, *Viața patriarhului Nifon*.

Primul este un roman foarte vechi, atribuit „unui renumit scriitor și dogmatic al creștinismului, Sfântului Ioan Damaschinul, mort pe la 756” (Mazilu, 1974, p. 205); „este, de fapt, un catehism romanțat, scris de Sfântul Ioan Damaschin, primul dascăl de dogmatică al ortodoxiei” (Zamfirescu, 2010, p. 420).

Cartea a fost apreciată în primul rând de teologi, deoarece făcea o apologie a credinței, explicând motivele și metodele intrării pe calea mântuirii, lipsită de păcat, printr-o viață ascetică, ce conduce la salvarea sufletului. Răspândirea i-a fost asigurată și de „frumusețea povestirii, care îmbină cu măiestrie farmecul basmului, cuvintele scripturilor și povăuirile Părintelui duhovnicesc” (Câdea, 1999, p. 3).

A circulat în foarte multe manuscrise care au depășit hotarele Țării Românești, iar în 1904 a fost editată de generalul P. Vasiliu Năsturel, descendent al marelui cărturar după ms. 3339, „dar alegerea lui pentru tipărire nu a fost prea fericită, întrucât (...) el nu reprezintă tradiția tălmăcirii lui Udriște Năsturel” (Mazilu, 1974, p. 228). El „a editat cu erori și complet nefilologic textul traducerii românești” (Ibidem, p. 246).

Traducerea *Învățăturilor lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, considerată „marea carte a identității românești în Europa Renașterii și în cultura universală” (Zamfirescu, 1996, p. V), este foarte bine realizată, ceea ce a îndreptățit pe cercetători să i-o atribuie lui Năsturel: „Pornind de la calitățile remarcabile ale versiunii românești a *Învățăturilor*, și de la arta de traducător, „faptic dovedită, a învățatului cărturar, cercetătorii s-au oprit asupra lui Udriște Năsturel, neomițând să adauge că traducerea poate să aparțină eventual unor alte persoane din preajma sa” (Mazilu, 1974, p.269-270).

Și alți cercetători (G. Ivașcu, D. Zamfirescu, G. Mihăilă...) consideră că traducerea a fost efectuală de logofăt sau de cineva din echipa sa. Nu există însă argumente obiective în a-l acredita pe cumnatul voievodului ca singur traducător.

Întrucât Udriște Năsturel a revizuit aproape toate traducerile în limba română din vremea sa, diferențele de limbă dintre idiostilul său și al celorlalți traducători s-au estompat, de aici fie ideea unei traducerii colective, fie a altei persoane supervizate de cărturar.

Compararea lingvistică dintre *Viața Sfinților Varlaam și Ioasaf*, unde a fost singur traducător, și textul integral al *Învățăturilor* nu poate duce la certitudini, întrucât, pentru nici una dintre cele două opere nu există variantele prime care să-l exprime plenar pe traducător, ci copii manuscrise ulterioare, în care copiiștii au intervenit succesiv într-o măsură mai mare sau mai mică.

Nici compararea fragmentelor din roman cu cele incluse în textul *Învățăturilor* nu duce la rezultate concludente: „În atari condiții de qvasi-similaritate a originalelor este foarte greu să ne pronunțăm asupra identității traducătorilor” (Mazilu, 1974, p. 274).

Indistinția traducătorilor prin argumentele oferite de faptele de limbă indică o anumită uniformizare a normelor, rezultată din revizuirile efectuate asupra textelor traduse. Indiferent dacă Udriște Năsturel a tradus el însuși sau au tradus alții din echipă, spiritul cărturarului se regăsește în fiecare text, fie prin revizuire directă, fie printr-o cunoaștere a exigențelor lui de către ceilalți traducători.

A doua traducere epocală, atribuită ca act sau ca spirit lui Udriște Năsturel (1635), este *Viața patriarhului Nifon*, considerată „un veritabil panegiric al domniei lui Neagoe” (Mazilu, 1974, p. 278). Identificarea traducătorului prin compararea manuscriselor dintre romanul ascetic și *Viața patriarhului Nifon* nu duce nici de astădată la rezultate concludente: „Or, ni se pare riscant ca cineva să încerce o cercetare statistico-stilistică pe baza materialului oferit de niște manuscrise ulterioare, în care imixtiunile copiiștilor, voite sau neintenționate, sunt aproape inevitabile” (Mazilu, 1974, p. 280).

3. Concluzii

Lansarea traducerilor în limba română în a doua parte a domniei lui Matei Basarab, fie pentru a contracara ofensiva prozelitismului calvin, ce iradia din Transilvania, fie pentru deplina înțelegere de către preoți și credincioși a mesajului religios din texte, a condus la o stabilizare a normelor limbii române literare din epocă. Rolul cărturarului Udriște Năsturel (autoritate științifică și politică) a fost foarte important, atât pentru traducerile proprii, cât și pentru activitatea de consilier al traducătorilor sau de revizuire a textelor. Uniformizarea normelor face ca astăzi în procesul de identificarea traducătorului, în afară de situația în care numele acestuia este consemnat în text, să fie imposibil de a ajunge la parametrii obiectivi. Cu atât mai mult cu cât textele ne-au parvenit prin manuscrise succesive, „clarificate”, conform tradiției pisarilor. Totuși, se poate aprecia că, în paralel cu linia moldovenească (Varlaam, Dosoftei), echipa monitorizată de Udriște Năsturel constituie o primă etapă în procesul preconizat de Varlaam de oficializare a limbii române în bisericile românești. A urmat traducerea *Bibliei de la București*, cu plusurile și minusurile sale în problema unificării normelor și apoi activitatea decisivă a lui Antim Ivireanul. Dar consistența normelor muntenești a început cu exigența și cu spiritul de colaborare ale lui Udriște Năsturel, materializate în traducerea unor lucrări în regim de capodoperă, dintre care unele (mai ales romanul isihast) au avut o foarte largă circulație.

4. Bibliografie

- Ciobanu, Șt., *Istoria literaturii române vechi*, București, Editura Eminescu, 1989.
- Cândea, V., *Noul Testament în limba română ca act de spiritualitate și cultură*, în NTB, 1988.
- Cândea, V., *Cuvânt înainte la Damaschin, Varlaam și Ioasaf*, 1999.
- Damaschin, I., *Varlaam și Ioasaf*, București, Editura România Creștină, 1999.
- EÎ - *Evanghelie Învățătoare*, (Ediție Alin-Mihai Gherman), București, Editura Academiei, 2011.
- INB₁ – *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie. Versiunea originală*, (Ediție G.Mihăilă și D. Zamfirescu) București, Editura Roza Vânturilor, 1996.
- INB₂ – *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie. Versiunea românească*, (Ediție G.Mihăilă și D. Zamfirescu), București, Editura Roza Vânturilor, 2010.
- Gherman, A., *Studiu introductiv la EÎ*, 2011.
- Mazilu, D.,H., *Udriște Năsturel*, București, Editura Minerva, 1974.
- NTB - *Noul Testament de la Bălgrad*, Alba Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe Române, 1988.
- Păcurariu, M., *Mitropolitul Simion Ștefan slujitor al bisericii și al poporului român*, în NTB, 1988.
- Pușcariu, S., *Istoria literaturii române. Epoca veche*, București, Editura Eminescu, 1987.
- Sacerdoțeanu, A., *Predosloviile cărților românești*, București, Librăria Universitară, 1938.
- Teodorescu, M., *Studiu filologic, la Varlaam, Opere*, București, Editura Minerva, 1984.
- Varlaam, *Opere*, București, Editura Minerva, 1984.
- Zamfirescu, D., *Prefață, Note la INB₂*, 2010.
- Zamfirescu, D., *Prefață la INB₁*, 1996.